

Леся Українка. Книги Сивілли

Ця книжка — спроба переосмислити біографію Лесі Українки, у якій пе-реплелися хвороба і творчість, Україна і «чужина», політика й література, класика і сучасність, любов і смерть.

Хвороба і письмо. Народження творчості з травми, пережитої біля ліжка смертельно хворого Мержинського. Духовна й інтелектуальна близькість до Драгоманова. Стосунки з Кобилянською як метафора жіночої культури. Фатум мистецького божевілля, який пізнала в моменти творчого підне-сення. Подорожі Європою і санаторійний туризм. Статус «інакшості» як визнання «нової жінки» й «чужинки» на батьківщині. «Своє» крізь призму історичної та культурної екзотики. Усе це дало Ларисі Косач-Квітці змогу йти власним шляхом і стати пророчицею народжуваного ХХ століття.

В останній рік життя Леся Українка зізнавалася матері: «...історію Мавки може тільки жінка написати». Але правда в тому, що всі її твори могла написати лише жінка, яка жила і творила mit Todesverachtung, тобто зневажаючи смерть.

ТАМАРА
ГУНДОРОВА

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА
КНИГИ
СИВІЛІ

 Vivat
ВИДАВНИЦТВО

ТАМАРА
ГУНДОРОВА

ЛЕСЯ
УКРАЇНКА.
КНИГИ
СИВІЛЛИ

2023

ISBN 978-617-17-0161-8 (epub)

Жодну з частин даного видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Електронна версія створена за виданням:

УДК 821.161.2.Л.Українка
Г94

Серія «Гордість нації»
Дизайнер обкладинки Аліна Белякова

Г9

⁴ Гундорова Т.

Леся Українка. Книги Сивілли / Тамара Гундорова. — Х. : Віват, 2023. — 304 с. —
(Серія «Гордість нації», ISBN 978-617-690-411-3).
ISBN 978-966-982-709-8

Ця книжка Тамари Гундорової — спроба переосмислити біографію Лесі Українки, у якій переплелися хвороба і творчість, Україна і чужина, політика й література, класика і сучасність, любов і смерть.

Стосунки з Кобилянською як утілення любові, творчого піднесення й розуміння. Травма, пережита біля ліжка смертельно хворого Мержинського. Духовна й інтелектуальна близькість до Драгоманова. Одруження з Климентом Квіткою. Врешті, спротив усталеним правилам і законам патріархального ладу, «ненормальність» любові, фатум мистецького божевілля, який пізнала в моменти творчості, санаторійний туризм, на який прирекла її

хвороба. Усе це було закорінене в особливому стані «інакшості» письменниці, жінки й «чужинки» в себе вдома. Та водночас це дало Ларисі Косач-Квітці змогу здобути істинну свободу й досягнути загальнолюдську, транскультурну перспективу бачення світу. За рік до смерті вона зізнавалася матері: «...історію Мавки може тільки жінка написати». Але правда полягала в тому, що всі її твори могла написати лише жінка, яка жила і творила, зневажаючи смерть.

УДК 821.161.2.Л.Українка

ISBN 978-617-690-411-3 (серія)

ISBN 978-966-982-709-8

© Гундорова Т. І., текст, 2021

© ТОВ «Видавництво “Віват”», 2023

Коли у мене справді є талан, то він не загине, — то не талан, що помирає від туберкульозу чи істерії! Нехай і заважають мені ці лиха, але за те, хто знає, чи не кують вони мені такої зброї, якої нема в інших, здорових людей.

Леся Українка

Де та границя, що відділяє нормальне від ненормального?

Леся Українка

Книга перша

ХВОРОБА І ТВОРЧІСТЬ

«Хвороба — це темний бік життя й обтяжливе громадянство. Всі ми народжуємося з подвійним громадянством царства здорових і царства хворих», — писала Сьюзен Зонтаґ [46, с. 5]. Із давніх часів хвороба сприймалася як відхилення, щось непристойне, жахливе, огидне, асоційоване зі смертю, а розмова на цю тему пов'язана з різними незручностями й умовчаннями. Вважається, що тему хвороби в літературі ХХ століття «узаконила» Вірджинія Вулф 1925 року в есеї «Бути хворим» («On being Ill»), де писала: «Зважаючи на те, якими поширеними є хвороби й наскільки значними є духовні зміни, що вони їх приносять, наскільки вражаючим є, коли меркне світло здоров'я й відкриваються неznані краї, які простори й пустелі душі освітлює найменша застуда, які прірви й усипані яскравими квітами газони виявляє найменше підвищення температури, які давні й уперті дуби викорчовуються в нас у момент слабкості, коли ми спускаємося в яму смерті й відчуваємо, що води забуття змикаються над нашими головами, і після видалення зуба вже сподіваємося знайти себе серед ангелів і арфісток, натомість приходимо до тьми в руках дантиста й плутаємо його “прополощіть рот, прополощіть рот” з вітанням Божества, що спускається до нас із Небес, — коли ми думаємо про все це й про те, як часто змушені це робити, стає справді дивно, що хвороба не посіла своє місце поряд із любов'ю, боротьбою і ревністю серед головних тем літератури» [17, с. 32].

Вулф зазначала, що навіть тоді, коли йдеться про хворобу, увагу звернено передусім на духовні й ментальні страждання, натомість тілом, котре є «листом чистого скла», крізь яке прямо і ясно проявляє себе душа, нехтують, а щоденну драму тіла ніде не записують. Хвороба проявляє бідність мови, твердила Вулф, адже англійською можна висловити думки Гамлета й трагедію Ліра, але немає слів для того, щоб передати тремтіння й розповісти про головний біль. Тож чому роман не може бути присвячений інфлюенці, епічна поема — тифу, ода — пневмонії, а лірика — зубному болю?

Попри фундаментальну роль тіла й тілесності в літературі доби модернізму, вплив хвороби на творчість, як і аналіз творчості крізь призму хвороби, — теми, досі рідкісні в гуманітарному середовищі. Досить довго в цій сфері спрацьовували застереження щодо досліджень тіла, сексуальності, інвалідності, психопатологічних явищ. Усе, що мало стосунок до біології та стану здоров'я, асоціювалося з вульгарним і низьким та було табуйованим. Насправді ж творчість і хвороба в історії культури тісно пов'язані між собою — і не лише тематично. Іноді вони стають визначальними для розуміння цілого літературного періоду чи долі окремої творчої особистості.

Чи не найбільшою мірою це стосується постаті Лесі Українки (Лариси Петрівни Косач). Ще з часів Івана Франка, який у статті, опублікованій 1898 року в «Літературно-науковому вістнику», назвав її «хорою, слабосильною дівчиною» [102, с. 271], повторивши цю фразу кілька разів, хворобу вважають однією з ознак письменницької біографії Лесі Українки. Франко також сформулював концепцію — в основі своїй позитивістську — пов'язаності хвороби й творчості в літературі та культурі. Ключовими в ній стали опозиції «тіло хворе» / «душа здорова і думка ясна»; «власне страждання» / «бажання волі й добра для всіх людей»; «власне горе» / «загальний порядок фактів і ідей». Таким чином, Франко надав хворобі культурного сенсу й увів її в українську літературну критику.

І це не було випадковістю. Того ж таки 1898 року в цьому ж виданні Франко опублікував студію «Із секретів поетичної творчості», де на основі психофізіології аналізував роль підсвідомості й сугестії в художній творчості. Звернувся він і до обговорення поетичного натхнення, зауваживши, що, «особливо у греків, процес поетичної творчості приводжено в зв'язок з певного роду божевільством, з духовою хворобою, що в тих часах уважалася опануванням людської душі демоном» [101, с. 55].

У статті про Лесю Українку він також зіставив «хворобу» і «геніальність», пов'язавши їх між собою в епоху *fin de siècle*¹. Він згадав про «італіянца Леопарді², у котрого незлічима фізична хвороба породила песимістичний світогляд, що закрасив собою всі його твори», про «цілий ряд французьких поетів-сатаністів, неокатоликів та декадентів-неврастеніків, у котрих поезія була виразом їх власних нервових та психічних хвороб, але при тім генералізацією тих хворобливих явищ» [102, с. 266]. «Нормальність» літератури Франко вбачає в об'єктивності та здатності митця вийти поза суб'єктивні переживання й ліричну експансивність. У філософських уявленнях така здатність до об'єктивності асоціювалася з чоловічою сутністю всієї культури. Натомість «жіноче» ще з часів Платона ототожнювалося зі «слабким», біологічно пасивним, суб'єктивним та чуттєвим і випадало з культурної царини. Звертаючи увагу на «брак того об'єктивізму у деяких геніальних поетів» тогочасності [102, с. 266], Франко тим самим фемінізував той тип культури, де переважає суб'єктивність.

Усім декадентам, істерикам і неврастенікам Франко протиставив Лесю Українку, яку назвав «трохи чи не самотнім чоловіком на всю новочасну соборну Україну» [102, с. 271]. У неї, за його словами, «тіло хворе, але душа здорова і думка ясна» [102, с. 266], тобто вона — як культурна особистість — не є традиційною «слабкою жінкою». Так, зіставляючи «м'які та рознервовані або холодно резонерські писання

сучасних молодих українців» [102, с. 270] та мужню за характером творчість Лесі Українки, він фактично стверджує, що саме «мужчина» є синонімом культурної норми й «здорової» літератури. Франко не лише стигматизував постать Лесі Українки як письменниці в історії української літератури, але зробив щось значно більше, а саме: підійшов до феномена культури гендерно, увів феномен хвороби як культурну категорію й ототожнив хворобу з жіночим.

Категорія біологізму увійшла в українську культурну свідомість. Це було закономірно й конче важливо наприкінці ХІХ століття, коли відбувалася повсюдна біологізація літератури та культури. Отож, пильно цікавлячись розвитком психіатрії, психології та антропології, Франко зовсім не випадково апелював до хвороби. Це був знак часу й ознака народжуваної модерністської свідомості. До того ж мало не в кожній автобіографії він згадував про семінари з психології польського психіатра Юліана Охоровича, які відвідував у Львівському університеті впродовж 1879—1881 років. Чільний представник польського позитивізму Охорович вважається одним із засновників експериментальної психології, а всесвітньої слави зажив завдяки працям із гіпнозу. Інтерес до психології, спровокований його семінарами, мав колосальний вплив на Франкову свідомість і творчість. Письменник залишив приголомшливу за змістом «Історію моєї хвороби», у якій удався до методів самопостереження, що їх широко використовував і у власній творчості.

Біологізм активно входить у літературу в післядарвінівську епоху разом із натуралізмом Еміля Золя, а також перенесенням теорії природного відбору на суспільні процеси. Поняття психіатрії та медицини активно проникають у культурну свідомість разом зі студією Макса Нордау «Виродження» («Entartung», 1892), де автор називає хворою цілу культуру *fin de siècle* і розглядає її в категоріях виродження, божевілля та криміналу. Саме Нордау відповідальний за медикалізацію літератури наприкінці ХІХ століття: як твердять дослідники, він був першим, хто подав «психофізіологічну теорію

генія і таланту» в «Парадоксах» («Paradoxe», 1885) [14, с. 476]. До нього можна долучити Ріхарда фон Краффт-Ебінга, що 1886 року видав «Статеву психопатію» («Psychopathia sexualis»), працю про сексуальні відхилення, у якій значну роль відведено літературі, зокрема визначення садомазохізму загалом ґрунтується на художніх образах Леопольда фон Захера-Мазоха. Наприкінці століття народжується й психоаналіз Зигмунда Фроїда, який теж використовує досвід літератури та сприяє синтезу психоаналізу й літературної образності, зокрема у «Тлумаченні сновидінь» («Die Traumdeutung», 1900).

Нордау ставить знак рівності між фізичною, моральною й ментальною деградацією, засновуючи свою теорію на ідеях Чезаре Ломброзо, який за расовими й біологічними ознаками діагностує кримінальні типи злочинців і вводить поняття вродженої злочинності в праці «Злочинна людина» («L'Uomo delinquente», 1876). Ідеї спадковості, сприйняті від Чарльза Дарвіна й Бенедикта Мореля, дозволяють йому ототожнити фізичну слабкість із расовою деградацією та розглядати цілі раси й народи такими, що регресують до стану дикунства. Значну популярність в останню третину ХІХ століття загалом здобувають теорії виродження, інвалідності й ментальної неповносправності. Саме з ними ототожнюється епоха модерності й феномен автора-модерніста. Модернізм загалом сприймається як хвороба, слабкість, відхилення, інвалідність [12, с. 87]. У центрі дискусій опиняється творча геніальність, яка прирівнюється, зокрема Ломброзо в праці «Геніальність і божевілля» («Genio e follia», 1864), до невротичного типу особистостей, уражених спадковістю та психічними вадами.

Хоча Франко ратував за «об'єктивність» і виступав проти хвороби суб'єктивізму, його також цікавили романтична ідея генія, феномен самогубства й божевілля, про що свідчить його лірична драма «Зів'яле листя» (1896), де подано розгорнуту історію розвитку декадентської чуттєвості та відтворено психологію самогубця. Досить прикметно, що

самогубство він визнає не індивідуальним психічним захворюванням, а суспільним феноменом епохи *fin de siècle*. Її український автор називає, так само як Нордау, на якого він посилається, *хворою культурою*.

Соціолог Еміль Дюркгайм у «Самогубстві» («Le Suicide», 1897), опублікованому за рік після Франкового «Зів'ялого листя», підтверджував, що окремі історичні періоди, позначені соціальними кризами, розчаруваннями, зростанням градусу самотності, неврастенією, створюють соціальний ґрунт для збільшення кількості самогубств. Він, однак, засвідчував, що «згасаючі, історично дезорієнтовані народи породжують осіб неврастенічного типу з прикрою нехиттю до життя, кволою меланхолійністю й трагічними наслідками, до яких вона призводить; і навпаки, молодий енергійний соціум з того ж таки типу виховує переважно гарячих ідеалістів, великодушних прозелітів, активних самовідданих людей» [29, с. 52]. Можна, однак, не погодитися з міркуваннями Дюркгайма, оскільки навіть у молодих, енергійних націй, якою в модерні часи вважається Україна, наявні обидва типи характерів, тим більше вони могли поєднуватися в одній і тій же особі. Саме це й маємо у випадку Лесі Українки.

Історія її хвороби

Хвороба вплинула не лише на долю, характер, але й на творчість Лариси Косач. Хоча про захворювання згадують усі її дослідники й біографи, увели його в життєпис як повноправну тему у 20-х роках Андрій Музичка («Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість», 1926) і Михайло Драй-Хмара, який у книжці «Леся Українка: життя й творчість» (1926) присвятив окремі підрозділи хворобі письменниці та лікуванню на курортах [37]. Згодом, майже через століття надати нового смислу розмова про хворобу письменниці та відмовитися від найбільш «масофікованого» її

біографічного сюжету, на підставі якого було здійснено героїзацію постаті авторки, закликала Оксана Забужко. Зокрема вона протестувала проти незмінного бачення Лесі Українки «пасивною жертвою» в парадигмі «Великої Хворої» і в аспекті того, що «хвороба робила з нею». Письменниця натомість звернула увагу на інше: що «вона сама», тобто Лариса Косач, «потрапила зробити зі своєю хворобою» [41, с. 81]. Однак уваги варте й інше питання: що хвороба зробила з нею, тобто як хвороба вплинула на життя і творчість Лесі Українки — письменниці, котра тридцять років із дарованих їй сорока двох була громадянкою країни недуги.

Упродовж усього XIX століття туберкульоз служив, як твердила Сьюзен Зонтаг, «найкращим способом надати смерті смислу — адже це повчальна, витончена хвороба очищення» [46, с. 16]. Уявлялося, що в міру того, як марніє тіло хворого, росте й світлішає дух. Вважалося також, що туберкульоз — «це розкладання, лихоманка, дематеріалізація», що він «викликає ейфорію, апетит, загострює статевий потяг», є хворобою, що «пришвидшує життя, освітлює його, одухотворює його» [46, с. 12, 13, 14]. Таке метафоричне розуміння туберкульозу можна б трактувати буквально щодо Лесі Українки, пригадуючи, що під кінець життя вона страшенно схудла й лікарі називали її «духовною жінкою» (*femme d'Esprit*) у буквальному сенсі, а сама вона писала в останньому листі до Ольги Кобилянської, що вже така «біла» стала, «аж вуха світились, наче з алябастру» [96, с. 674]. Але можна б також говорити про те, що недуга загартувала й піднесла її духовно, страждання й біль відкрили сфери невідомого. Звідти, заглянувши в очі вічності, виростало долання тілесного й той стан «погорди до смерті», що давав можливість *mit Todesverachtung*³ занурюватися в найглибші таємниці людського буття.

А проте Леся Українка не раз повставала проти дошукування біографічного в її творах. «Взагалі я волію, щоб моє приватне життя, як життя взорової римської матрони, було “світові” невідоме, і справді

здебільшого воно й є» [96, с. 446]. Долучилася вона також до обговорення питання про те, чи варто пояснювати читачам, з яких суб'єктивних автобіографічних матеріалів народжується література. Писала в листі до Агатангела Кримського, з яким товаришувала: «І Ви і Франко (перед[мова] до Зів'ялого листа) робите кепські прецеденти всім нам писателям-суб'єктивістам, неначе ми обов'язані здавати справу “кому о том вѣдать надлежит”⁴, як ми зарядуємо нашим власним матерьялом автобіографічним» [96, с. 240]. Не зараховуючи себе до «критико-біографів» Кримського, вона все ж визнавала, що саме автобіографізм дає суб'єктивності глибший зміст і більшу натуральність [96, 267].

Критики розділилися в питанні про роль автобіографічного чинника у творчості поетеси. Одні, як-от Андрій Музичка, обстоювали потребу «покінчити з “компаративним” псевдознанням» та закликали розглядати твори Лесі Українки передусім у зв'язку з «дійсністю і дійсними особами», шукаючи ключі для розуміння в оточенні й фактах життя літераторки [65, с. 102]. Інші, зокрема Микола Зеров, твердили, що «життєві відносини могли бути невеличким паростком, з якого артистична творчість вивела цілий рожевий кущ, простенькою мелодією, з якої композитор розгорнув складну симфонію» [43, с. 877—878].

Климент Квітка, чоловік Лариси Косач, був упевнений, що загалом її біографія, мабуть, не буде ніколи написана, оскільки, «потребуючи весь вік значно теплішого клімату, ніж клімат України, Леся мусила все життя жити на чужині або на курортах», тому бракує фактів із її повсякдення [59, с. 287]. Що ж до інтимного життя, то це «річ дуже трудна» і потребує дуже великого такту, особливо з огляду на те, що його дружина «була взагалі проти публікування фактів з інтимного життя і листування покійних діячів» [59, с. 288]. Сама Леся Українка загалом протестувала проти «автобіографоманії», тобто зведення художнього вимислу до біографії автора.

І все ж у біографії Лесі Українки життя, творчість і хвороба тісно пов'язані між собою. Хвороба супроводжувала Лесю Українку з дитинства і до останніх днів життя. У її біографії зазвичай називається ключова дата, 6 (19) січня 1881 року, коли, як стверджують родичі, а за ними й усі біографи, розпочалася боротьба десятилітньої дівчинки з недугою. Хвороба відчужувала, робила її інакшою, «інвалідність» впливала на спосіб життя, гартувала характер, проявлялася в тематиці, але також ставала засобом письменницького самовизначення. «Бо все ж таки “пишу — значить існую”, а от як перестану зовсім писати (не листи), тоді вже либонь кепсько буде», — так під кінець життя сформулювала письменниця своє кредо в листі до матері [96, с. 599].

Леся Українка називала своє змагання з недугою «великою битвою», а ще «війною». Однак ішлося не лише про боротьбу за життя, але і про талант і творчість від імені «хворого тіла». «Коли у мене справді є талант, то він не загине, — то не талант, що помирає від туберкульозу чи істерії! Нехай і заважають мені сі лиха, але за те, хто знає, чі не кують вони мені такої зброї, якої нема в інших, здорових людей», — писала вона матері 1898 року з Ялти. І при цьому цитувала слова іншого «хворого» — свого улюбленого Гайнріха Гайне: «Коли назвуть найтяжчі страждання, тоді назвуть і моє» («Nennt man die grössten Schmerzen, so wird auch das meine genannt») [95, с. 32]. Гайне — письменник, усе життя якого також пов'язане з недугами, як і в неї самої. У цьому ж листі до матері вона зізнавалася, що її улюблений поет говорив ще й інші слова, «яких я не важуся сказати, тільки в години якогось безум'я вони все брешуть мені в думці і трудно буває заставити їх замовкнути» [95, с. 32]. Чи не про ті слова вона говорить, що їх два роки перед тим у «Блакитній троянді» передала своїй героїні Любові Гощинській, яка знає: «Тільки хвора людина є людиною» («Nur ein kranker Mensch ist Mensch»)?

Лариса Косач (Леся Українка). Київ, 1886 року

Хвороба письменниці не лише задокументована у фактах, свідченнях і листах, але перетворилася на міф. У родині часто згадували, як свідчить Ольга Косач-Кривинюк, молодша сестра Лесі Українки, «те “нещасливе” 13-те» — день народження за старим стилем, «коли сама Леся чи хтось інший говорив про те, яка вона невдачлива» [55, с. 26]. У «Хронології життя і творчості» Косач-Кривинюк зібрала й прокоментувала численні факти, листи, спогади, пов’язані з життям і творчістю сестри, ставши її відданим хронографом і біографом. Однак, як і кожна біографія, ця «Хронологія...» несе в собі ознаки міфологізації. Зокрема в ній сформульований міф про фатум, що визначив долю Лесі Українки, включно з її хворобою. Серед таких

фатальних прикмет згадується не лише дата народження, але й історія про материну «провину». Зокрема йдеться про те, що, коли народилася Лариса, «мати наша ослабла на тяжку анемію і мусіла серйозно лікуватися, не могла доглядати сама своїх двох малих дітей (синові Михайлові було 1½ роки), а найгірше, не могла сама годувати Лесю, як вигодувала сина Михайла», тож довелося «годувати Лесю штучно» [55, с. 885]. Так розпочинається спроба розшифрувати недугу Лесі Українки, удаючись до різних домислів.

*Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка),
мати Лариси Косач (Лесі Українки). Київ, 1867 рік*

Хоча загальноприйнятою версією початку захворювання вважається застуда на Водохреще, говориться, що хворобу, імовірно, міг

спричинити збудник туберкульозу — *Mycobacterium tuberculosis* (паличка Коха), котрий міг потрапити до організму дитини при штучному годуванні разом із коров'ячим молоком. Це могло статися в зовсім ранньому віці, зауважує, наприклад, Олександр Кіцера, який досліджував історію хвороби та подав інформацію мало не про всіх лікарів, у яких письменниця лікувалася впродовж життя, оскільки «збудники могли потрапити до організму Лесі через травні шляхи», тобто «через вживання продуктів від хворих на туберкульоз тварин» [48, с. 453]. Інфекція могла тліти й визрівати досить довго в дитячому організмі, твердить він, та проявити себе внаслідок певного патогенного чинника, що ним могла стати сильна застуда.

У «Хронології...» Ольга Косач-Кривинюк також закладає міф про «небажану дитину», стверджуючи, що через слабкість дружини турботи про новонароджену дівчинку взяв на себе батько Петро Антонович Косач. За нею також певний час доглядали бабуся й тітка, Олександра Косач, позаяк десь через пів року після пологів мати змушена поїхати за кордон лікуватися від анемії. Відтак, як зауважувала пізніше сестра, лише дякуючи «батьковому пильному догляданню та виконуванню всіх лікарських приписів вдалося затримати Лесю при житті» [55, с. 40].

Загалом сім'я й родичі відіграють надзвичайно велику роль у житті Лесі Українки. Вони впливають на її смаки, цінності, а духовна атмосфера, у якій виростає змалечку, дарує багато приємних моментів. Листування з батьками, сестрами, братом Михайлом, з родичами є надзвичайно інтенсивним та щирим упродовж усього життя. Вони ділять клопоти про здоров'я одне одного, допомагають виживати психічно й матеріально, іноді надемоційно сперечаються, щоб потім помиритися. Життєвий простір родини Косачів значною мірою сформував характер письменниці, став її опорою та приватним культурним середовищем на все життя. Мати Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач, у дівоцтві Драгоманова) цілком виправдано писала, що саме її заслуга в тому, що діти, Леся і Михайло (який виступав під

псевдонімом Михайло Обачний), стали українськими літераторами. Сестра Ольга згадувала, що дітям змалку здавалося, що «кращої, добрішої, розумнішої за маму на світі жінки нема» [55, с. 890]. Батько також відігравав значну роль у житті Лесі Українки, був особливо уважним до неї, зокрема через хворобу, та «не поклав і марної стеблинки поперек Лесиної дороги, а навпаки, як тільки міг і вмів, промітав тую дорогу для неї», як зауважує сестра Ольга [55, с. 887]. І все ж родинні стосунки не були зовсім безпроблемними, і пізніше Лариса Косач, не стримавшись, навіть представляла їх Михайлу Кривинюкові, майбутньому чоловікові Ольги, як «хронічне шарпання нервів» [61, с. 33].

У спогадах і коментарях — свідомо чи несвідомо — сестра-біограф звертає особливу увагу загалом на взаємини матері й малої Лариси. Частиною міфологізованої біографії стає, зокрема, згадана вже матирина «провина». Ідеться не лише про післяпологову слабкість жінки, але й певну «небажаність» дитини в родині. Виникає тема про особливий характер материнської любові, пов'язаної з ревнощами та симпатією до первістка — сина Михайла. Лариса була «спочатку зовсім нелюбима в неї, а потім згодом без порівняння менше любима, ніж Міша і навіть інші діти», — твердить сестра [55, с. 39]. Наголошує вона й на тому, що Леся була не матириною, а батьковою дитиною: «Батько ж Леся любив завжди сильно з самого початку її життя і до кінця свого життя» [55, с. 39].

Збереглося не так багато листів батька до Лесі Українки, однак вони справді надзвичайно добрі й турботливі. Особлива батькова увага пов'язана зі здоров'ям доньки. Він підтримує її матеріально, піклується про нормальне харчування в поїздках і на курорті, не без гордості й дози доброї іронії називає «великою письменницею». Влітку 1889 року в листі до доньки в Одесу, де вона лікується на Хаджибейському лимані грязьовими ваннами й купаннями, Петро Антонович турботливо пише: «От продовольствие устраивай себе получше и на это денег не жалеяй, в соленой ванне, хорошей еде, сухом

воздухе — вся твоя поправка!⁵ Про неї ж ми всі більше усього дбаємо і бога благаємо. Скуку викинь за борт» [61, с. 46]. Уже хворим батько приїздить восени 1908 року до Ялти, щоб побачитися з донькою та її чоловіком Климентом Квіткою. У квітні 1909 року його не стало. Ольга коментувала цей факт дуже зворушливо в листі до сестри: «Я теж рада, що папа таки поїхав до тебе в Ялту і ти бачила його. Він теж був дуже задоволений з того, що бачився з тобою» [61, с. 103].

Історія малої Лариси, однак, зовсім не означає, що мати забувала про неї чи не любила її. «Провина», на якій наголошує сестра-біограф, радше ґрунтується на несвідомих почуттях. Для матері первісток-син красивий, розумний, інтересний, розвинений, а Лариса здається не яскравою, не показною. В «Хронології...» навіть зринає слово «дурна» [55, с. 40]. Це слово, як зауважує Косач-Кривинюк, «в материних устах особливо ранило маленьку Лесю», позаяк вона матір «попросту обожнювала в дитинстві, вважаючи за ідеал у всьому, та якої хороша думка про неї була така Лесі дорога, а погана — така болюча» [55, с. 40].

*Петро Антонович Косач,
батько Лариси Косач (Лесі Українки). Київ, 1868 року*

І все ж дівчинка не обділена любов'ю, зокрема й материнською. Ранні роки її життя щасливі й безпечні: вона здорова, хоча й тендітна, рухлива, весела, любить танцювати, навчається плавати. Її звягельське дитяче життя «ще незатьмарене» нічим [55, с. 42]. Олена Пчілка постійно піклується про дітей, у листі до матері в Гадяч вона не раз бідкається: «Ах беда с детьми! Сколько с ними забот и тревоги, я просто дрожу за них»⁶ [59, с. 45]. А інформуючи матір про навчання дітей (Лариси й Михайла), вона коментує, що «науки же Леся проходит все, что и Миша; греческий и латинский языки даже лучше понимает, чем Миша»⁷. От, но вже “письменна та друкована буде”» [59, с. 19].

Зрештою, питання про материну «провину» має не лише персональний зміст і не вичерпується материнською ревністю. Воно торкається й ролі та становища жінки-матері в тогочасному суспільстві, з одного боку, і ставлення до дітей — з другого. В умовах неконтрольованого й інтенсивного дітонародження жінка в патріархальному соціумі змушена народжувати часто й не завжди спроможна повноцінно відновити свій організм для кожної вагітності. Звичайно, це стосувалося передусім соціальних низів: багатодітних селянських родин, міської бідноти. Однак відсутність раціонального планування щодо дітонародження характеризувала й життя дворян. У родині Косачів було шестеро дітей. Первісток Михайло народився в липні 1869 року, коли Ользі Петрівні було 20 років. Через півтора року, 1871-го, з'явилася Лариса, 1877 року — Ольга, 1882 року — Оксана. Микола народився 1884 року, а Ізидора — 1888 року, коли Лариса мала вже 17 років. Про те, що Олена Пчілка досить тяжко відхворіла після народження останньої дитини, свідчить Лариса Косач у листуванні з родиною Драгоманова.

Не варто занадто ідеалізувати й ставлення до дітей на ті часи в сім'ях. Оскільки родини зазвичай були багатодітні, а жінки народжували впродовж усього репродуктивного періоду, втрата дитини сприймалася по-іншому, ніж у сучасному, модерному світі. Велика дитяча смертність була спричинена насамперед зовнішніми умовами: браком гігієни, зокрема у великих містах, рівнем медицини та стигматизацією хворих у традиційному суспільстві. Хвороба значно зменшувала можливості для виживання в дитячому віці. Це стосувалося не лише бідних родин, але й заможних.

Психологічно й інтелектуально погляди на дитинство й дитячу смертність у другій половині ХІХ століття формуються не без впливу дарвінівських уявлень про природний відбір. Хвороба й дитяча слабкість сприймаються при цьому як такі, що не вписуються в уявлення про «нормальність» і не сприяють біологічному виживанню. Схожі думки зринають навіть у родині Косачів. Отож, коли Олена

Пчілка довідується, що Петро, син Івана Франка, нездужає не на сухоти, як гадалося, а має «англійську слабкість», себто епілепсію, вона у вересні 1891 року, тобто тоді, коли Ларисі вже близько двадцяти років, висловлюється досить жорстко про право на життя «здорових» дітей і «недолугих» дітей. Рідна донька також опиняється в категорії «недолугих». «Отже, по-моєму, не велику прислугу роблять надто недолугим дітям, коли, так сказавши, силою затримують їх при житті, — звертається вона до Франка, — принаймні я, дивлячись на Лесю, не раз і не два винуватила себе, що виратувала її, коли вона дуже слабувала на першому році життя. О, моральні слабості! Чи ж смерть не була б кращою долею, ніж теперішнє її життя, котре і у неї, і у всіх найприхильніших до неї людей будить тільки тяжкий жаль. Ну, але що про се говорить! Як я, так Ви не зможемо чинити по холодному розумові спартанців — свідомо прикінчувати життя недолугій дитині. Дай Боже, однак, щоб Ви зі своїми помічними заходами коло бідолашного Петруся були щасливіші, ніж я коло Лесі!» [59, с. 81—82].

Історія недуги Лариси Косач є не лише персональною історією, але й кидає світло на рівень тогочасної медицини, способи лікування, ставлення до хворих тощо. Розпочинається вона після застуди на Водохреще, коли заболіла права нога, причому болі були такі сильні, що вона, досить витривала дівчинка, не могла стримати сліз. Лікарі постановили, що це гострий ревматизм. Її лікують ваннами й мазями, це триває досить довго, лише десь на кінець вересня болі минають, проте дівчинка відчувається ослаблою. Хоча з ногою поліпшало, у жовтні 1882 року з'являються пухлина на лівій руці й біль, який заважає музикувати. Її знову лікують від ревматизму. У цей час, за словами батька, вона перетворюється на біляву, бліденьку, «тонесеньку та довгеньку дівчинку, що починала відпускати собі косу» [55, с. 45—46].

У листі до матері з Києва Олена Пчілка повідомляє, що всі діти здорові, окрім доньки. «Леся со своїми ревматизмами! Так досадно —

тепер у неї все-таки болить рука. Распухла вся кисть»⁸, — жаліється жінка [59, с. 18]. Лікують Лесю в Києві «у самого тут известного доктора Афанасьєва⁹» [59, с. 18], який приписав мазі й заспокоїв, що пухлина скоро мине. У січні 1883 року лікарі вже діагностують золотуху («говорят, что и опухоль руки — золотушная»¹⁰, — пише Олена Пчілка [59, с. 21]).

Перебуваючи влітку того ж року на Полтавщині, дівчинка все ще має опухлу руку, що стримує її від участі в розвагах, мандрах і плаванні Псьом. Рука болить, а пухлина росте. Зрештою, земський лікар Борткевич — «хороший лікар і симпатична людина», як відгукується по нього Ольга, — котрий не раз рятував родину Косачів у Гадячі, ставить діагноз «туберкульоз кісток», або, як називає мати, «костоеда» [59, с. 23], і радить негайно зробити операцію. Ця порада зрештою врятувала руку. Олена Пчілка писала рідним: «Говорят, что если б еще промедлить, то пропала бы рука»¹¹ [59, с. 23].

З огляду на літній період відпусток, хірургічне втручання призначають аж на осінь. У жовтні 1883 року в університетській клініці професор Олександр Рінек (1837—1916) робить операцію: видаляє дві кісточки у хворій руці. Він обнадіює, що в такому молодому віці проблем особливих не буде й рука відновиться досить скоро. Оперували під хлороформом. Донька писала матері: «І кумедно було якось од хлорофому: усе я чула, що коло мене говорили, а болісти не чула, і як руку чикали не запримітила. Прокинулась — голова крутиться, — і клініка і усе, мов мені приснилося, — а студенти несуть мене до кроваті» [94, с. 44]. Вона перенесла операцію й перебування в лікарні досить складно, тому все життя з прикрістю згадувала грубість хірурга, який немилосердно обмацував хвору руку, а також не зносила запаху хлороформу. Було ще щось таке, що породило її неприязнь до постаті лікаря. Назвімо це «медичний погляд».

Можна багато говорити про феномен клініки, її роль в історії медицини та вплив лікарні й лікаря на пацієнта. Мішель Фуко

присвячує ціле дослідження розвитку самого поняття «хвороба» в нові часи, пов'язуючи її не лише з прикметами чи особливостями діагностування, але й становленням колективного знання та інституціоналізацією у формі клініки й феномену «лікарського погляду». Особливо важливим для розуміння хвороби є ставлення до «здоров'я» й «норми». Фуко стверджує, що до кінця XVIII століття медицина переважно спирається на «здоров'я», себто увагу приділяють передусім здоровому функціонуванню організму й пошуку відхилень. Такі відхилення стосуються браку сили, втрати рідини тощо, а лікування сприймають як можливість вирівняти брак і виправити відхилення. Медицина XIX століття, навпаки, організовується навколо «норми», а не «здоров'я», тобто орієнтується на тип функціонування органічної структури, якою є людський організм. Значну роль відіграє зародження «погляду лікаря», адже «медичний погляд спрямований лише на простір, заповнений формами поєднання органів», себто хвороба стає способом сприйняття тіла, підвладного смерті. Хворобу, яку раніше сприймали як річ протиприродну, врешті-решт побачили крізь призму смертності. Відтак вона стає «без залишку відкритою ефективною розтину мовою і поглядом» лікаря [108, с. 293].

Виникнення клініки означало значний поступ в освоєнні хвороби як такої та подоланні її стигматизації. Первісно це були богадільні, які правили скоріше за засоби громадської гігієни, адже туди привозили найбільш вразливих, нужденних хворих, тих, кого підбирали на вулиці й кому рідні не могли забезпечити домашній догляд і лікування. Однак поступово вони перетворилися на заклади, де людина стала захищена від недоброчесної практики знахарів. Там збирається й акумулюється колективний досвід лікування, дотримується захист одних хворих від інших. І все ж таки клініка має свою ауру та зберігає свою виняткову функцію ізолятора.

Лариса Косач, висмикнута з родини, з дому, поставлена безпосередньо перед об'єктивізуючим поглядом лікаря й студентів,

яким її показують після операції в університетській клініці, відчувається дуже некомфортно. Атмосфера лікарні, де їй довелося провести цілий місяць після операції на руці, особливо болісна для неї. Адже клініка має ще одну ознаку: вона дотична до явища смерті. Клініка дає інакше сприйняття людини, ставить її на межі здоров'я і тління, перетворює на об'єкт. Пізніше, 1899 року, після ще однієї операції, цього разу берлінської, Леся писатиме Михайлові Павликові, що у клініці вона відчувається «не літератором і навіть не людиною, а хірургічно-ортопедичним манек[е]ном» [95, с. 141]. Така природа клініки й «медичного погляду». Пізнання життя невідлучне від пізнання людської смертності. Лікар і є тією інституцією, якому відкрите це знання. Погляд лікаря, уважний і неупереджений, спрямований на те, щоб охопити все тіло, «розчленувати» живу індивідуальну плоть, «проникнути» всередину, помітити симптоми хвороби й усунути їх. Особливо це стосується лікаря-хірурга, який усередину людини проникає буквально й бачить живе тіло об'єктом для оперативного втручання.

Саме таке клінічне ставлення болісно вражає дівчину. У Лесі Українки загалом особливо загострене відчуття того об'єктивізуючого ставлення до хворого, яким володіє лікар і культивує лікарня. Траплялися і винятки. Так, згадуючи про доктора Деріжанова, який лікував її в Ялті 1898 року, вона зізнавалася, що, хоча він сам часто говорив, мовляв, «лікар мусить, професійно, “безчужденно” відноситись до своїх слабих, але у нього самого се тільки теорія, а на практиці, колиб всі лікарі так відносились до своїх слабих, як він до мене, в той час, як я була слаба, то епітет “друзья челоѳчества” ніколи не бренив би іронічно...» [95, с. 27]. Професійну недбалість і «ремісницьку неважність» лікарів дівчина помічала не раз, та й сама була жертвою недоглядів і помилок (масажу, помилкового впорскування трикратної дози йодину тощо). Тож визнаючи, що «лікарський нагляд таки потрібний і при ліченні дома», вона не сприймала «нагляд з ремісницьким відношенням» та особливо

цінувала тих лікарів, які «бувають ліберальнішими і більше вважають на всякі “самочувствія” та на обережність хворих» [96, с. 102].

Навіть пізніше, уже в Берліні, де найменшою мірою відчуватиме лікарняну атмосферу, вона все ж таки зауважить, що є для лікарів об'єктом. У січні 1899 року Леся Українка приїздить до Берліна в приватну клініку професора Ернста фон Бергмана (1836 — 1907) й зупиняється в пансіоні для Бергманових пацієнтів. Там зручно, і дівчина тішиться, що лікарняні умови мінімальні й вигідні для мешкання. Берлінська приватна клініка виявляється цілком інакшою, ніж київська. Вона зручна, підпорядкована людським потребам, значно гуманніша до пацієнтів. У листах Леся описує дуже детально, як ця клініка функціонує і який має вигляд. Прибирання в палаті вона також зараховує до німецьких чудес, розповідаючи рідним, як за якісь пів години німецька покоївка, орудуючи водночас вісьмома щітками, чепурить до блиску кімнату.

І все ж операція виявилася досить важкою. Після неї Леся Українка перші дні рятується морфієм, далі — бромом, а себе називає медичним об'єктом і «манекеном». Головне ж те, що природа клініки як такої, її знеособлювальна сутність проявляється навіть у Берліні, де пацієнтку не може не дивувати, як точно, ергономічно та органічно, з численними примірками та припасовуваннями до тіла готують німецькі лікарі її апарат, який вона мала носити шість місяців. Операцією в Берліні зрештою закінчилася її історія з «подлою ногою», яка тривала з раннього віку.

Але поки що, після операції 1883 року в київській університетській клініці, рука весь час болить, дівчинка тримає її на підв'язці, промиває через дренаж. Лише за кілька місяців рана загоюється, хоча рука поболює і через сім місяців після операції, а рубці лишаються на все життя. Оперована ліва рука «зосталась на все життя з шрамами, деформована через брак вражених туберкульозом і вийнятих при операції кісточок і трохи менша за здорову праву руку. Леся завжди

носила на ній рукавичку без пальців», — стримано констатуватиме сестра Ольга [55, с. 51].

Восени 1884 року дівчину спіткало нове лихо: дає про себе знати біль у правій нозі, у кульшовому суглобі, і лікарі діагностують «кістковий туберкульоз». З донькою біда, «коли не одна, то другая: с рукой кое-как история кончилась, хоть и не совсем блистательно, но хоть все-таки с возможностью владеть рукой, — знову повідомляє Олена Пчілка в листі до матері, — тепер же начинается, кажется, нечто подобное с правой ногой: болит и немного опухла в колене»¹² [59, с. 29]. «Рука у мене зовсім не болить <...>, а нога таки болить, часом більше, часом менше, ходить мені трудно, як ніхто не піддержує зовсім не перестає», — жаліється й сама Леся Українка в листі до бабусі [94, с. 51].

Відтоді нога болить і непокоїть, то більше, то менше, аж до берлінської операції на початку 1899 року. Хвороба багато що змінить у житті письменниці. Хвора нога, хоч як це парадоксально, переінакшить спосіб її життя з осілого на «циганський». Рекомендовано «жити ростином життям», але «я стараюсь, але все не можу зовсім обернутись в ростину», — протестуватиме дівчина [94, с. 53]. Відтепер вона багато подорожує, передусім у поїздках на лікування. Але виникає загалом щось подібне до спраги мандрів: Леся Українка порівнює себе з перекотиполем, зізнається, що хотіла б поїхати в навколосвітню подорож, мріє про відвідини різних країн, визнає власну «циганщину» і пише до Михайла Кривинюка у квітні 1897 року з лікарні Кирила Сапежка в Києві: «У мене циганська натура і після 5-ти м[ісяців] лежання я більше ніж коли затужила за бродячим життям» [94, с. 432].

Між тим хвороба дедалі більше підпорядковує собі організм, і дівчині доводиться пережити випробування інвалідністю. Стан ноги погіршується: дівчина не може ходити, навіть з підтримкою, далі пересувається на милицях. Лікувальна поїздка на курорт у Друскінінкай улітку 1885 року не допомагає. У лютому 1886 року

київські хірурги вимагають привезти хвору до Києва, щоб оперувати, «інакше пропаде нога та й сама Леся захворіє на сухоти» [55, с. 61]. Однак операцію довелося відкласти, а хворій натомість запропоновано «витяжку» ноги на десять тижнів з тягарем, прив'язаним до кінцівки.

У березні 1886 року після витягування накладають гіпсову пов'язку, а наприкінці травня дівчину перевозять у Колодяжне, причому у вагон її доводиться вносити на руках. Мати пише в листі до Івана й Ольги Франків, що нога в доньки ніби не болить, однак ще два місяці ходити не можна, «так от з одного місця на друге (чи з ліжка, чи в садок) треба носити Лесю на руках» [59, с. 35]. Аж наприкінці серпня вона стає на ногу, хоча без милиць ходити не може. Ще й улітку 1886-го та навіть упродовж 1887 року здатна рухатися лише на милицях, і це доводить її до розпачу. «Вона дуже нервова. Робить усе з запалом, чи читає, чи шиє, чи грає на фортепіяні. Про себе цілком не дбає, ледве цинги не нажила», — згадує сестра [55, с. 64].

Так розпочинається «та мука, хвороба ноги, що тяглася мало не 15 років, що не раз клала Лесю до постелі жорсткими болями, або “липкими кайданами”», про яку пише сестра Ольга [55, с. 60]. Хвороба прикувала до ліжка та привчила до самотності, тож чи не єдиним задоволенням стає читання: вона «лежала чи напівлежала і читала, читала без кінця» [55, с. 64]. Пізніше брат Михайло змайструє маленький столик, за яким вона зможе писати сидячи, і портативну дошку, яку можна було возити з собою і за якою зручно писати, напівлежачи у фотелі.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ